

TERRASSA I LES SEVES CASES BARATES: LA SOLUCIÓ IDÒNIA DAVANT LA MANCA D'ALLOTJAMENTS OBRERS?¹

María del Mar Domingo Hernández

Establert el procés d'industrialització al llarg del segle XIX a Terrassa, l'allotjament de la població treballadora es va convertir en una qüestió de gran transcendència. Un dilema al qual ben aviat es va haver de fer front amb diferents mesures. Precisament aquest és l'objecte de l'article que comença: analitzar les diferents solucions preses per la societat terrassenca, des del final del segle passat fins al començament de la Guerra Civil espanyola, i destacar-ne la participació en el procés d'edificació de les anomenades "cases barates". Per aquest motiu l'article comença abordant, breument i de manera general, el problema de l'allotjament obrer, i en un segon pas s'entra a la realitat local. S'aconsegueix, d'aquesta manera, examinar la participació municipal i patronal en la resolució de la situació. En un tercer apartat s'aprofundeix en la difusió de la legislació d'habitatges socials a la localitat i, com a colofó, s'exposa un compendi de reflexions finals en què es dona resposta a la interrogació plantejada al títol.

El problema dels habitatges obrers

Aconseguir una llar ha estat des de sempre una de les principals necessitats humanes. Tanmateix, molt poques vegades, exceptuant-ne el cas dels grups poderosos des del punt de vista econòmic i social, s'ha gaudit d'un allotjament amb condicions d'habitabilitat òptimes. Encara més, el desenvolupament industrial i la concentració fabril i humana que el van seguir contribuïren a agreujar la situació, fent que la població obrera s'amuntegués en espais reduïts, generalment insalubres.

Malgrat tot, fins al segle XIX la carència d'habitatges dignes no va comportar la gestació d'una consciència col·lectiva que denunciés aquesta realitat. Va ser aleshores quan la burgesia, fins en aquell moment impassible, comprengué que s'havia d'atendre la necessitat d'allotjament obrer. Desplegant una àmplia política paternalista que intentava abraçar, i controlar, totes les esferes de la vida obrera, al llarg de tot el segle alguns empresaris europeus i estatals es van anar preocupant per proporcionar allotjament als seus treballadors. Es van barrejar motivacions altruistes que buscaven unes més bones condicions de vida per a la classe treballadora amb mòbils econòmics, polítics, socials i morals.²

I és que l'habitatge, un bé car i insuficient per a la població obrera, podia provocar situacions d'instabilitat residencial i laboral i arribava a situar moltes famílies al líndar de la pobresa, al temps que podia suscitar nombroses batesses al carrer i conflictes

socials. El fet d'edificar-les molt properes a les instal·lacions industrials les convertia en un mecanisme capaç d'ajuntar control obrer i increment de la productivitat. Evitant l'abandonament de l'entorn fabril s'aconseguia fer créixer a l'interior de cada operari una dependència exclusiva envers la fàbrica i eliminar, així, la pràctica d'una sèrie d'hàbits preindustrials com ara l'absentisme laboral, la pèrdua de temps per als desplaçaments o el sant dilluns. De la mateixa manera, construint allotjaments dignes s'aconseguia millorar les condicions de vida de la població obrera, ja que disminuïa la incidència de les malalties infeccioses i, en conseqüència, l'índex de mortalitat. Igualment, la construcció d'habitatges socials propiciava la reproducció dels valors morals dictats per la burgesia de l'època i els models de bon cristià difosos per la religió catòlica.

Per la seva banda, durant el segle XIX els governs de diferents estats europeus, com el Regne Unit, França, Alemanya, Àustria-Hongria, Bèlgica, Dinamarca o Itàlia, també es van llançar, amb diferent intensitat i incidència i amb desiguals conseqüències, envers una política destinada a suplir les seves necessitats en matèria d'allotjament obrer. A l'Estat espanyol, després de diversos intents avortats, el primer acostament seriós a la qüestió es produïa al llarg del primer terç del segle XX, de la mà de les anomenades "Ileis de cases barates". Xopes del reformisme social que aleshores recorria tot Europa,³ el seu objectiu final va ser acostar la propietat d'un habitatge a l'obrer, així com millorar les seves condicions de vida, tot fent coincidir moral, higiene i ordre social amb felicitat, honradesa i laboriositat. D'aquesta manera, la previsió, l'estalvi i el foment de la propietat s'havien de convertir en les pràctiques que calia promoure entre els treballadors, ja que havien de permetre aconseguir el benestar d'aquest sector de la població i, alhora, fomentar la pau social.

Això no obstant, i malgrat tot, aquest corpus legislatiu no va obtenir els resultats esperats en cap de les seves promulgacions (1911,⁴ 1921⁵ i 1924⁶), ni amb l'extensió a la classe mitjana o funcional dels ajuts que s'hi preveïen (1925⁷ i 1927⁸). Les deficiències internes de la legislació, els nombrosos obstacles burocràtics i la manca de participació dels ajuntaments en la municipalització dels terrenys, així com l'escassa implicació de les entitats financeres a l'hora de facilitar els capitals inicials, van contribuir a generar un ambient d'escepticisme i d'indiferència, marcat pels problemes estructurals del sector de la construcció.

Malgrat tots els auxilis econòmics, les condonacions tributàries i l'esforç institucional per apropar-se a les comunitats locals a través de les Juntas Locales de Fomento y Mejora de Habitaciones Baratas, no es va aconseguir de resoldre la carència d'habitatges obrers. Criticades per tots els sectors de la societat, no van aconseguir atreure la iniciativa privada ni acostar la propietat de l'habitatge als obrers més desfavorits. Les seves ambicioses pretensions van quedar frenades davant l'exigua resposta adoptada per la societat, com un reflex de la impotència de la burgesia per resoldre aquest contratemps. Només determinades zones, com Barcelona, Biscaia i Madrid, van destacar per una implicació més gran en el procés constructiu de cases barates, però en cap d'aquests casos no es va donar resposta a la carència d'habitatges obrers.

La qüestió de l'habitatge a Terrassa: del paternalisme burgès a les lleis de cases barates

L'elit local coneixia, de primera mà, des del final del segle XIX, el desenvolupament desigual de l'activitat fabril i del sector de la construcció. La ciutat havia estat incapaç d'absorbir completament el creixement demogràfic originat per la industrialització. Ho havia fet d'una forma parcial, amuntgant els treballadors que arribaven individualment en espais reduïts, davant la carència d'habitacions per llogar. Aquesta circumstància no només atemptava contra la moral i la salut públiques, sinó que també implicava un retraïment de les iniciatives industrials al municipi, enfront d'una dificultat insalvable, i és que el perímetre urbà no contenia prou habitatges dignes per als seus obrers.

No ha d'estranyar l'aparició d'una preocupació patronal per invertir en l'edificació de cases per als seus treballadors, als primers moments del procés envers la plena industrialització, a mitjan segle XIX. Prenent com a referència l'estructura del tradicional casal menestral⁹ i seguint la tònica constructora dels populars *casals*, de planta baixa i pis superior, s'aixecaren a Terrassa rengles de cases, com les Cases d'en Maurí, als carrers del Passeig i de Sant Cristòfol. Habitades per treballadors, eren normalment edificades sobre un terreny d'entre 4 i 5 metres de façana, amb una fondària d'entre 25 i 50 metres, i deixaven un pati a la part posterior. Van formar una barriada de poca densitat que, sense aigua corrent, havia de recórrer a la font pública i a aglutinar les aigües brutes en fossats i pous negres.¹⁰

Tanmateix, una vegada consolidat el procés industrial, entorn de la dècada dels vuitanta del segle XIX,

la participació patronal en la construcció d'habitatges obrers començà a decreïxer i amb el transcurs dels anys va arribar a convertir-se en anecdòtica. D'aquesta manera, el forat deixat pels industrials va ser ocupat per paletes i petits propietaris que cedien en règim de lloguer les seves construccions, amb afany rendista. A partir d'aquell moment, els treballadors es van veure abandonats a la seva sort. Es van haver de conformar amb lloguers alts i espais reduïts, en els quals vivien amuntegats, així com amb alguna altra actuació constructiva, més o menys benèfica, de caràcter aïllat, com la de Salvador Busquets i Soler al passatge de l'Obrer, el 1891. Aquesta darrera iniciativa serviria d'exemple per a la Constructora Terrassenca, als carrers del Canonge Rodó, del Concili Egarenc i del Pla de l'Ametllera, entre els anys 1903 i 1904;¹¹ per al Banc de Terrassa, als carrers d'Escudé i de Vallparadís, el 1903,¹² i a la Caixa d'Estalvis de Terrassa, al carrer de Salmeron i les seves rodalies, el 1917.¹³

Conjuntament amb aquesta sèrie de factors, l'exigua implicació de les autoritats terrassenques contribuï a empitjorar la complexa realitat. Des de la darrera dècada del segle XIX l'actuació municipal va anar encaminada cap a l'organització de diverses comissions mixtes, integrades per patrons, obrers i representants del consistori, amb la intenció de convertir tots els obrers que fos possible en propietaris d'habitatges econòmics, higiènics i independents. Les seves fites i activitats, això no obstant, no devien ser gaire nombroses i es van limitar a reconèixer la conveniència d'un projecte de trenta-dues cases obreres, presentat pel mestre d'obres Pelegrí Matalonga.¹⁴

Tampoc la constitució, l'any 1900, de la Junta de Reformas Sociales, i de la seva delegació a Terrassa entre el 1905 i el 1906, no va suposar un ferm avenç, sinó més aviat una evasiva. Com a braç dret de la política social del poder públic, va exercir un paper de mitjancer entre la patronal i els treballadors en les grans reivindicacions obreres. Centrada, fonamentalment, en qüestions relacionades amb el salari, la jornada laboral, la seguretat i la higiene en el treball, no va tenir gens en compte el problema de l'habitatge obrer i s'hi va apropar només d'una forma marginal.

Va ser el 1911, amb la constitució de la Junta Local de Casas Baratas i la seva definitiva posada en funcionament a partir del novembre de l'any següent, quan es va començar a fer present en l'ambient una més gran conscienciació sobre la insuficiència d'allotjaments. Un dilema que posava en qüestió el progrés social i econòmic de la societat terrassenca i

Habitatges construïts per Fomento de la Propiedad, SA, a Terrassa, en el seu estat actual. *Fotografia de l'autora.*

que va ser reproduït per les imatges mostrades pel Laboratori Químic Microbiològic Municipal al seu resum anual de 1912.¹⁵

Tanmateix, amb el pas dels mesos i dels anys, les referències sobre el tema en la documentació de l'Arxiu Històric Comarcal es van tornant paulatinament parques i escasses. Ennuvolada per la rellevància de nous problemes socials, la qüestió de l'habitatge va ser relegada a un segon pla fins al final de la dècada dels anys deu. Aleshores, el descens de la capacitat d'estalvi dels treballadors i l'intens creixement demogràfic, directament influït pel fort procés immigratori, van adquirir una dimensió inusitada. Al mateix temps, als documents oficials es van tornar a succeir les denúncies sobre la carència d'allotjaments i van apareixent dures crítiques sobre l'habilitació de coberts, porxos i altres tipus de sostres, abans destinats al refugi d'animals i a l'emmagatzemament d'estris. Ressorgia la fama d'amuntegament, insalubritat, immoralitat, etc. als habitatges obrers, i s'hi associaven conceptes com ara l'amenaça, l'agitació social i la degradació, davant l'augment dels lloguers i dels preus dels productes bàsics i l'afebliment dels jornals.

Només la construcció d'habitatges modestos podia alleugerir la situació. Les autoritats locals eren conscients d'això i van intentar de transmetre als representants de la burgesia patronal la seva preocupació, tot convidant-los, l'any 1918, a construir pavellons per hostatjar-hi els seus treballadors. En aquest sentit, va ser determinant la figura de Josep Ventalló i Vintró, ja que, alhora que feia dures crítiques

als industrials, diluïa la responsabilitat municipal.¹⁶ Aquesta no va ser la seva única aportació, ja que aquell mateix any publicava una completa anàlisi sobre els allotjaments modestos a Terrassa.¹⁷ Aquesta publicació va forçar la formalització d'una nova comissió, integrada per patrons i representants municipals, i la signatura d'un contracte amb una empresa constructora barcelonina. Però, novament, l'execució d'aquest projecte va resultar un rotund fracàs i va fer néixer un sentiment de desconfiança entre els patrons de la localitat.¹⁸

A partir del desembre de 1919, amb la ideació d'un "pla de treball corporatiu"¹⁹ per part de la Junta Local de Reformes Socials, el tema de l'allotjament es tornava a reemprendre, encara que fos d'una manera col·lateral. El pla, que no va arribar a materialitzar-se, proposava, pel que fa a aquest punt, la distribució proporcional d'allotjaments en règim de lloguer entre els obrers que no tinguessin cap estatge i que participessin en el pla.

Uns mesos més tard, ja durant el 1920, un nou intent municipal pretenia reactivar la construcció d'immobles populars. Es preveia d'establir contactes amb els industrials per tal que destinessin setmanalment un 10% dels jornals per edificar cases i que renunciessin al cobrament dels interessos que es poguessin generar per l'amortització.²⁰ Els habitatges, cedits en propietat als obrers i acollits a la Llei de "cases barates" de 1911, serien liquidats en un termini de vint anys. Tot i així, una vegada conegut el projecte per part dels presidents de l'Institut Industrial, de la Federació Patronal i del Sindicat Industrial i Comer-

cial, es van suscitar “duras polémicas entre los patronos que no estaban de acuerdo con el tipo de financiación, ya que no podían conocer la suma que pagaban en jornales, y además tampoco podían saber si disponían de un tanto fijo para invertir”.²¹ La premsa local es queixava de la situació: “Per desgràcia, i fins avui almenys, ni l'Estat, ni el municipi, ni cap entitat no han pogut posar en realització a Terrassa, d'un modo directe i eficaç, un pla general d'edificacions obreres que evitessin, a la vegada, l'encariment general del preu dels lloguers i les aglomeracions antihigièniques i immorals d'arrendataris o llogaters”.²²

Un informe posterior de la Junta Local de Casas Baratas al Consell, l'any 1924, estimava que l'aportació necessària per resoldre el problema de l'habitatge pujava a 1.200.000 pessetes. En aquesta nova iniciativa no només hi havien de participar els organismes municipals, sinó també la Caixa d'Estalvis local. Resultava difícil de decidir el nombre de cases que s'havia d'edificar, ja que depenia de la tipologia emprada. Però, establert un tipus mitjà de 10.000 pessetes, es podria construir un centenar de cases. A més, es podrien sol·licitar les subvencions i primes estatals sobre els terrenys, construccions i interessos acreditats en els préstecs contractats, amb la qual cosa es podria aconseguir la suma total de 2.412.000 pessetes. Així, la quantitat mitjana destinada a cada habitatge ascendia a 12.000 pessetes i el nombre final d'edificacions es doblava fins a dues-centes. Amortitzades en trenta anys, aportarien un nou capital que possibilitaria l'inici d'un altre cicle semblant, amb nous habitatges, préstecs, subvencions...²³

Quatre mesos després, aquest mateix organisme proposava un altre projecte a l'Ajuntament. El seu objectiu, aquesta vegada, era aixecar des del començament dues-centes cases d'un cost de 10.000 pessetes cadascuna, invertint-hi un total de 2.000.000 de pessetes i acudint al crèdit de la Caixa d'Estalvis de Terrassa. Això no obstant, en la primera fase s'invertiria una quarta part d'aquesta quantitat: l'Ajuntament facilitaria els terrenys i 50.000 pessetes; la Caixa d'Estalvis, per la seva banda, hi aportaria 450.000 pessetes, en forma d'un préstec al 4% d'interès, com a màxim. L'organització del nou projecte hauria de comportar el nomenament d'una Comissió delegada del consistori i un Consell d'Administració en què tinguessin cabuda les autoritats municipals, l'elit econòmica, representants de la Caixa d'Estalvis i dels obrers. Amb una entrada prevista de 2.000 pessetes per beneficiari, Melcior

Vinyals va dissenyar quatre tipus d'habitatge, el preu dels quals oscil·lava entre les 10.000 pessetes, la més barata, i les 18.000, la més cara.²⁴

Finalment, el consistori va desestimar totes dues iniciatives i es va limitar a destinar, a partir del 1926, una partida de 3.000 pessetes als seus pressupostos, per subvencionar o auxiliar la construcció d'habitatges econòmics o “cases barates” que fossin construïts per agrupacions, societats, individus, obrers o altres entitats, un ajut concedit a aquells projectes que beneficiessin de manera directa i apreciable les classes populars de la localitat. En qualsevol cas, seria la Comissió Municipal Permanent qui decidiria.²⁵

Les cases barates terrassenques: dels projectes individuals als grups d'habitatges (1911-1936)

Com ja s'ha exposat, Terrassa va iniciar amb rapidesa els tràmits per a la constitució de la seva Junta Local de Casas Baratas, de la qual va obtenir l'autorització ministerial el 1911. Es buscava, d'aquesta manera, posar a disposició de la població un organisme que atengués tots els dubtes que poguessin sorgir i que supervisés les diferents iniciatives, mercès a la proximitat. D'aquesta Junta, i amb el seu vistiplau, havien de presentar-se a instàncies superiors (com ara l'Institut de Reformas Sociales o el Ministeri de Treball, Comerç i Indústria, segons l'època) tots els projectes de cases barates o qualsevol altre tipus d'instància, tant si eren permissos de construcció, l'aprovació de terrenys o bé la qualificació condicional o definitiva de cases barates. A més, un cop construïts els habitatges, havia d'exercir una transcendental funció “policial”, en controlar al màxim la vida interna dels moradors i intentar d'evitar pràctiques immorals, com ara el subarrendament o la venda de begudes alcohòliques, per exemple.

Ben aviat, aquest entusiasme i vigor mostrats a començament de la dècada dels anys deu per l'elit política, econòmica i social, amb l'organització de la Junta, van quedar frenats i només van tenir lloc iniciatives individuals de caràcter aïllat. D'índole particular i amb una escassa incidència en el parcel·lari urbà, aquest tipus d'actuacions van resultar summent anecdòtiques, no només al municipi, sinó també a tot l'Estat. Només en algunes ciutats, com ara a Santander o a Ciutat de Mallorca, es podien trobar iniciatives individuals similars, encara que també fos d'una manera esporàdica.²⁶

Entre 1914 i 1921 es van portar a terme a Terrassa un conjunt de projectes individuals emparats en la

legislació sobre cases barates. Difícils de seguir a l'Arxiu Municipal, aquestes iniciatives van ser realitzades per particulars privilegiats, que diposaven del capital inicial per desenvolupar completament totes les obres i esperar, després, les subvencions estatals. Tot això en un complex context econòmic i social, en el qual la majoria dels obrers eren incapaços de reunir els fons necessaris per iniciar la construcció.

L'edificació d'aquestes cases barates individuals va començar probablement entorn del 1912 i el 1913; les primeres subvencions estatals van aparèixer el 1914. El seu ritme de construcció va ser considerablement lent des del començament, encara que sempre en ascens. D'aquesta manera, fins al 1921 s'havien aixecat a Terrassa uns quaranta habitatges acollits a la legislació; amb l'inici de la dècada dels anys vint se'n va reactivar l'edificació, de manera que tres anys després es va aconseguir la xifra de setanta habitatges.²⁷

Pel que respecta a la construcció de grups de cases barates, cal assenyalar que a Terrassa hi va haver quatre iniciatives d'una certa importància realitzades per societats constructores,²⁸ encara que no totes van respondre a la mateixa finalitat. Així, la cèntrica iniciativa de Fomento de la Propiedad, SA, va suposar una operació destinada a construir edificacions per allotjar integrants de la classe mitjana o obrers qualificats, amb l'objectiu d'aprofitar-se de les subvencions i desvirtuant la finalitat de la legislació. Tanmateix, el projecte dissenyat per la Cooperativa Constructora Los Amigos (el darrer de tots els estudiats, ja que es va iniciar el 1922), va ser el reflex de la suma d'esforços realitzats per un grup d'obriers terrassencs amb una relativa estabilitat laboral i residencial. Aquesta acció d'un conjunt de treballadors va resultar privilegiada, i alhora anecdòtica, en una realitat urbana en què la gran majoria de la població obrera no podia accedir a la propietat d'un habitatge, a causa de la temporalitat del seu treball i, en conseqüència, del seu allotjament. Mentrestant, els habitatges erigits per la Social Tarrasense, SA, i el Sindicato Emisor de Cataluña, SA, que van començar les seves activitats el 1918 i el 1920, respectivament, es van situar en un pla intermedi.

Però analitzarem amb deteniment cadascuna d'aquestes iniciatives. Sobre l'actuació de Fomento de la Propiedad, SA, a Terrassa, cal comentar que va iniciar les seves activitats l'any 1919. Aquesta entitat barcelonina, constituïda el 1912, havia estès les seves operacions des de la ciutat comtal fins a d'altres poblacions catalanes, com ara Terrassa, Badalona,

Caldetes, el Masnou, Premià de Mar, Sabadell o Santa Coloma de Gramenet i fins i tot a d'altres indrets com Madrid o Valladolid. Amb el suport de la monarquia i la substancial contribució de l'oligarquia econòmica estatal,²⁹ es consolidà des dels seus començaments com la primera empresa constructora de cases barates a l'àmbit estatal.³⁰ La cessió gratuïta de terrenys per part de diferents organismes, com els ajuntaments i les diputacions, o bé de particulars, així com el fet que fos una de les entitats constructores que més es beneficià de la recepció de subvencions estatals resulten, doncs, transcendents a l'hora de comprendre la seva frenètica activitat edificadora.

Les motivacions econòmiques i el fet que la manca d'habitatges obrers suposés un espinós i delicat escull en les relacions socials, que posaven en perill l'estabilitat social, es convertiren en els pilars bàsics d'aquesta societat anònima. Conscients de la importància del problema de l'habitatge obrer, ja no només a Catalunya, sinó a tot Europa, els seus socis van saber veure l'amenaça que per a la societat industrial suposava aquesta insuficiència d'allotjaments, ja que era un motiu de continuada discòrdia i donava lloc a ressentiments entre obrers i patrons.

La seva intenció va ser, per tant, proporcionar un allotjament digne i propi al treballador i aconseguir que aquest s'acostés a concepcions burgeses com el concepte de propietat, fonament del capitalisme desenvolupat. També s'aconseguia que s'allunyés de tota mena de disturbis i aldarulls, en tenir una propietat per defensar, a la vegada que es produiria una reanimació del sector de la construcció. Encara més, un habitatge digne propiciaria la disminució de problemes higiènics, infecciosos i morals; a més, faria augmentar el sentiment patriòtic, en convertir-se en un llegat per a les generacions següents i en un motiu d'orgull per a la pàtria catalana.

D'aquesta manera, l'any 1919 s'iniciava sota la direcció de Juli Fossas la construcció de vint-i-quatre cases barates, en terrenys adquirits a M. Mercè Sagrera i Palet, al carrer d'Arquimedes i a la Rambla d'Ègara.³¹ L'any 1921 ja hi havia quatre cases edificades i deu en vies de construcció; el nombre total d'immobles del projecte s'havia elevat a trenta. En total, es projectaren quaranta-quatre habitatges,³² dels quals finalment només se'n construïren vint-i-quatre.

Els models dissenyats per Juli Fossas repetien l'esquema presentat per la mateixa societat a Sabadell.³³ La triple tipologia responia als costums edificadors de la localitat i als models establerts per la legislació, en la qual coincidien requisits tècnics,

Immables aixecats per Social Tarrasense, SA, tal com estan avui dia. *Fotografia de l'autora.*

un preu econòmic i unes normes mínimes d'higiene, ventilació o comoditat. Projectades amb doble planta, satisfieien les necessitats bàsiques d'una família i es diferenciaven pel nombre d'habitacions i per les dimensions. La resta de l'habitatge es desenvolupava de forma similar. Hi havia un repartiment semblant de la resta d'equipaments domèstics: rebedor, cuina, menjador, saleta, dormitoris i comuna, amb accés independent des del jardí.

Pel que fa a la trajectòria de la Social Tarrasense, SA,³⁴ cal subratllar que els seus inicis van estar plens de continus avenços i retrocessos. Constituïda com a delegada a Terrassa de la Cooperativa Nacional de la Habitación Popular, va sorgir del projecte frustrat de la Cooperativa Obrera de Casas Baratas, del començament de 1917, i tenia com a finalitat fomentar la construcció d'habitatges. Amb aquest propòsit es van idear diverses formes d'intervenció, que anaven des de l'edificació directa, seguint les directrius de la legislació, fins a l'adquisició i la cessió de terrenys a altres societats que es dediquessin a la construcció d'aquest tipus d'habitatges, o bé l'assignació de bestretes reintegrables a societats amb aquesta finalitat i l'establiment de premis per a aquelles famílies obreres que aconseguissin una ràpida amortització de l'immoble que habitaven.

Finalment, gràcies a aquesta societat s'edificaren cinquanta cases, projectades per Melcior Vinyals el 1917, amb motiu de l'organització d'aquella Cooperativa Obrera de Casas Baratas. Lliurades mitjançant sorteig, la forma d'amortització adoptada va ser l'arrendament amb promesa de venda, al 4% d'interès

a vint anys. Es van construir als carrers del Concili Egarenc, Fortuny, Edison i Linné, i al carrer perpendicular a tots aquests, el del Pintor Torras. Els immobles responien a una doble tipologia. D'una banda, vint-i-cinc habitatges presentaven un desenvolupament en planta amb rebedor, menjador, cuina, tres dormitoris, safareig i comuna; de l'altra, la resta dels habitatges seguien un model amb planta baixa i pis que disposava d'un rebedor, la cuina, el menjador, el rebost, quatre habitacions, safareig i comuna.

Per a la seva execució, el Patronat de la Social Tarrasense es comprometé a aportar 400.000 pessetes a la Cooperativa Nacional de la Habitación Popular, en forma de préstec, posant com a requisits que fossin satisfetes les necessitats del major nombre possible de beneficiaris i que s'evités la monotonia en la urbanització. Per la seva banda, la Cooperativa Nacional de la Habitación Popular garantia la inversió d'1.000.000 de pessetes al llarg de quatre anys i també que els treballs de construcció començarien al més aviat possible.

El 1920 es concedia permís d'edificació al Sindicato Emisor de Cataluña, SA, per aixecar, en diverses fases, un conjunt de trenta-vuit cases barates als carrers del Sindicat, Miquel Servet i Duquesa de la Victòria.³⁵ Va edificar sis habitatges entre 1920 i 1921,³⁶ als quals van seguir dotze immobles més en una nova etapa que s'iniciava amb la petició de la corresponent llicència d'obres el 1922.³⁷ Posteriorment, el 1933 se sol·licitava la rehabilitació del permís per a construir les set cases que faltaven per completar totalment el projecte.³⁸ Tanmateix, havia

quedat sense efecte l'aprovació concedida l'any 1920. Havia transcorregut el termini prefixat per la legislació i l'Ajuntament es va negar a concedir al Sindicat l'exempció que sol·licitava, en haver caducat el permís municipal.³⁹

La forma ideada per obtenir un habitatge barat, en aquest cas, passava per la subscripció d'un bo d'obtenció, emès per l'esmentat Sindicato Emisor de Cataluña, el qual, a canvi, lliurava als subscriptors una llibreta d'estalvi, amb la finalitat de fomentar l'estalvi i, en conseqüència, l'adquisició d'habitatges. Amb els diners recaptats per la compra d'abonaments i amb una altra quantitat idèntica aportada per l'entitat es realitzarien sortejos davant notari, amb l'objectiu d'ajudar els aspirants, els quals havien obert comptes de crèdit a les seves llibretes d'estalvi.⁴⁰

Un cop obtinguts els diners mitjançant l'estalvi i, si era el cas, un o diversos premis dels sortejos de crèdit, es podia iniciar la construcció d'uns habitatges amortitzables a vint o a vint-i-cinc anys i sobre els quals es descomptaria únicament el capital aportat en forma d'estalvi. Els fons avançats pel Sindicat meritaven el 5% anual. Així mateix, la societat emissora premiaria amb un crèdit de la mateixa quantitat totes les persones posseïdores de l'abonament que haguessin aconseguit reunir a la seva llibreta d'estalvi 5.000, 7.500 o 10.000 pessetes, segons el tipus d'abonament⁴¹ (sense comptar les quantitats abonades en forma de préstec, naturalment).

Es tractava d'una iniciativa seriosa i efectiva, sense ànim de lucre: "els cabals que en cada localitat recaptin els cooperadors serà dipositada al Banc que ells mateixos designin, sense passar aquells a poder de la Companyia fins que les construccions realitzades tinguin un valor superior i, per tant, els expressats cabals seran invertits en el pagament de les referides obres".⁴²

A Terrassa, els habitatges del Sindicat, de planta baixa amb rebedor, tres dormitoris, cuina, safareig i comuna van ser venuts a terminis amb un interès del 5% i mitjançant tres tipus de contracte. D'una banda, contractes d'arrendament amb promesa de venda; d'una altra, de venda amb garantia hipotecària (al 5%); i per últim, de lloguer simple. A més, cal assenyalar que aquesta actuació va rebre el suport estatal en forma de subvenció diverses vegades: el 1921 va aconseguir 3.522,21 pessetes; el 1922, 19.374,50 pessetes, i el 1923, 63.505 pessetes.

Finalment, s'ha d'analitzar l'obra duta a terme per la *Cooperativa Obrera, organitzada per socis del Cor dels Amics*. Configurada al voltant de la música,

principi bàsic de la força obrera segons el llegat d'Anselm Clavé, va promoure per complet tot el procés de construcció d'un grup de cases barates. La iniciativa va sorgir d'un grup d'obrers, decencisats davant la ineficàcia de la política patronal en aquesta matèria. Constituïts com a cooperativa el juliol de 1922, amb cent socis,⁴³ desitjaven construir en tretze anys cent cases higièniques, còmodes i econòmiques, acollides a la Llei de cases barates de 1911, amb l'objectiu de fomentar l'estalvi en l'obrer, d'apartarlo del vici que el degradava i d'acostar-lo a la propietat. Al llarg del procés van demostrar un ampli caràcter organitzatiu, afermat en la seva pròpia autonomia i en la seva estabilitat laboral i residencial.

Les cases, a mesura que s'anessin edificant, serien sortejades entre els socis, encara que en un primer moment s'aixecarien dos habitatges que servien com a model dels següents i com una manera de conèixer el cost exacte de les obres. La disposició en planta baixa dels nous habitatges compliria els preceptes de la legislació: totes les habitacions estarien perfectament il·luminades i ventilades. Això no obstant, el seu escàs desenvolupament va fer que només una habitació, en un extrem de la casa, i la cuina i el menjador, a l'altre extrem, rebessin un aireig i una claror suficients. La resta de dependències (passadissos, escales, dos dormitoris i un cosidor) estaven poc connectats a l'exterior, mitjançant un petit pati interior.

Per a la seva execució es van adquirir uns terrenys als Olivars, un indret pertanyent a la finca de can Palet. En aquests terrenys es van construir les deu primeres cases, al carrer de Pérez Galdós, que van obtenir la qualificació condicional d'habitació barata el 1925. Entre 1927 i 1928 es van construir onze cases més al carrer del Torrent;⁴⁴ per a la seva realització va caldre concertar un préstec de 4.000 pessetes, amb la Caixa de Pensions per a la Velleja i d'Estalvis.

L'estretor era la nota dominant, amb dormitoris de 2,70 i 2,10 m². El menjador, entès com a centre de reunió familiar, tenia més amplitud, seguint l'exemple de l'habitatge burgès. Se seguien els costums edificatoris del país, els preceptes de la Llei de 1911 i les disposicions constructives vigents. Aixecades als carrers del Torrent, del Marquès de Comillas i d'Amadeu de Savoia, disposaven de llum elèctrica a totes les habitacions, a més d'aigua corrent a la comuna, el safareig i la cuina. També van rebre, en forma de subvencions, un suport municipal que supliria les deficiències de l'Administració estatal.

Habitatges construïts pel Sindicato Emisor de Cataluña, SA, en el seu estat actual. *Fotografia de l'autora.*

Reflexions finals

Un repàs del que s'ha dit fins ara permet confirmar l'èxit relatiu d'aquest corpus legislatiu a Terrassa, sobretot si es compara amb la seva exigua difusió a localitats veïnes com, per exemple, Sabadell. Però aquesta afirmació no ens ha de dur a enganys. És cert que gràcies a la legislació es van erigir unes edificacions que destacaven de la resta d'edificis obrers; tanmateix, en cap moment no es va aconseguir de restaurar l'equilibri natural habitació-població, encara que sí que es va mitigar, d'una manera exigua, el desajustament. Una afirmació, aquesta darrera, que serveix per donar resposta a la interrogació plantejada al començament de l'escrit i per afegir-hi, a més, que els autèntics beneficiaris d'aquests immobles van ser l'*aristocràcia obrera* i grups de treballadors de fàbriques importants, amb una demostrada seguretat laboral, els que van gaudir de les cases barates, de les quals en van quedar marginats els treballadors més desemparats. No va ser, per tant, la solució adequada enfront de la mancança d'habitatges obrers.

Destinades a caps de família, ja fossin casats o vidus, tal com disposaven les diferents promulgacions, en van quedar exclosos individus solters o aquells obrers que no demostrassin una estabilitat residencial i laboral. Es tractava de garantir, al màxim, l'amortització dels habitatges, així com d'evitar canvis de domicili, impagaments o abandonaments, al mateix temps que es consolidava la família com a institució bàsica de l'ordre social. A més, el canvi de terminologia en la legislació també va resultar una maniobra social. El canvi de l'expressió *cases obreres*, utilitzada

en els primers passos donats envers un corpus legislatiu que fes front a la insuficiència d'aquest tipus d'allotjament, per la de *cases barates*, utilitzada definitivament, va contribuir a afavorir l'accés de la classe mitjana a aquest tipus d'habitatges.

De la mateixa manera, cal matisar que el camí cap a la construcció d'aquests allotjaments a Terrassa no va ser curt; se'l pot dividir en tres etapes. La primera d'elles, a cavall entre els segles XIX i el XX, es caracteritzaria per la decisiva aportació de determinats industrials que, des d'una òptica paternalista, es van preocupar de subministrar allotjament als seus treballadors. Però van ser uns apropaments individuals, sense planificació racional, que no servien per atreure la iniciativa privada, en un període marcat per la indiferència municipal. Més tard, la promulgació de la primera Llei de cases barates el 1911 donaria pas a una segona època, en la qual l'organització de la Junta Local de Habitaciones Baratas i la participació de petits propietaris com a constructors d'habitatges socials van ser-ne les notes dominants. Finalment, la tercera fase començaria el 1918, amb la definitiva constitució del Patronato de la Social Tarrasense, SA, i que s'estendria fins a mitjan anys trenta, tot coincidint en el temps amb la realització d'una sèrie de grups d'habitatges i la reactivació d'iniciatives individuals; en definitiva, amb una implicació més gran de tots els sectors de la societat.

Com a resultat de la difusió de les lleis de cases barates, cal destacar que a Terrassa es van bastir uns habitatges amb unes particularitats determinades, imposades per la legislació mateix i per les pautes

Immables edificats per la Cooperativa Constructora Los Amigos, tal com estan avui dia. Fotografia de l'autora.

morals de l'època. Prou petites per allotjar una sola família nuclear, però alhora prou grans per permetre la separació dels dormitoris entre pares i fills i entre els mateixos fills segons el sexe,⁴⁵ evitaven possibles pràctiques indecoroses, així com sotsarrendar-les o tenir-hi rellogats.

Tanmateix, aquesta no era l'única diferència. La separació entre les estances de caràcter diürn (rebedor, sala d'estar, menjador, cuina, comuna, safareig i rebost) i les destinades al descans, d'ús nocturn, també quedava reflectida en la fesomia dels habitatges de doble planta. Les primeres dependències es distribuïen a la planta baixa, mentre que les habitacions més íntimes eren a la planta superior. També la planta baixa presentava una diferència entre les dependències principals situades al costat de la porta d'accés a l'habitatge (el menjador, la saleta o un dormitori), on es rebia les visites, i les habitacions destinades a l'ús domèstic (com ara la cuina, la comuna o el safareig), sempre al fons. Quan es tractava d'habitatges d'una sola planta, es mantenia igualment aquesta distribució entre les estances principals, en les quals s'inclouïa algun dormitori, i les posteriors, amb la resta de dormitoris situats al mig.

Amb una alçada mitjana de 3 m o 3,10 m a la planta baixa i de 2,80 m o de 3 m al pis superior, seguien els preceptes marcats per la legislació, que disposaven la superfície de cada habitacle. El menjador tenia, generalment, una capacitat mínima de 40 m³; la cuina, 20 m³; els dormitoris eren de 20 m³, 30 m³ o 40 m³ (respectivament, per a una, dues o tres persones, el límit màxim autoritzat en una habitació); i una sala de

treball o d'estar, que no sempre era present, de 50 m³. Tot això, en uns immables caracteritzats per la senzillesa d'ornament, exceptuant-ne el cas de les realitzacions de Fomento de la Propiedad, SA, en les quals era apreciable una cura més gran en els acabats. Els seus habitatges, tant a Terrassa com a Sabadell, destacaven sobre la resta de cases barates per la utilització de materials de construcció més bons i per una major preocupació per l'harmonia arquitectònica.

Pel que fa als requisits higiènics, tots aquests habitatges reunien aquells elements considerats mínims. El *water closed* i el safareig (quan era projectat), generalment amb accés independent des del jardí, arribaven a l'habitatge obrer conjuntament amb la llum elèctrica i l'aigua potable, elements que es contradieien, en molts casos, amb la mancança o la insuficiència de les infraestructures externes per a aquests serveis: el fet que molts d'aquests habitatges se situessin a l'extraradi i a zones d'accés i orografia difícils significava moltes vegades la inexistència d'una bona xarxa de clavegueram, d'un perfecte enllumenat públic, d'unes voreres mínimes o d'un correcte servei de recollida d'escombraries. Malgrat això, tots aquests habitatges unifamiliars disposaven d'un hort o jardí al darrere, com a element essencial per al relaxament dels seus habitants. Un espai indispensable, que no només servia com a complement econòmic i que aprofitava la mà d'obra femenina, sinó que també tornava el treballador al seu passat agrícola, tot allunyant-lo de les tavernes i dels aldarulls al carrer.

NOTES

1. Abans de tot, cal comentar que aquest article és fruit d'un treball de recerca realitzat amb l'ajut d'Eusko Ikaskuntza i l'Institut d'Estudis Catalans.
2. Per a un aprofundiment en la qüestió, vegeu: SIERRA ÁLVAREZ, J. *El obrero soñado: ensayo sobre el paternalismo industrial (Asturias, 1860-1917)*. Madrid: Siglo XXI, 1990.
3. PALACIO MORENO, J. I. *La institucionalización de la reforma social en España (1883-1924): la Comisión y el Instituto de Reformas Sociales*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988, p. 237-240.
4. *Gaceta de Madrid*. Any CCL, volum II, 13-VI-1911, i el seu corresponent Reglament: *Gaceta de Madrid*. Any CCLI, volum II, 15-IV-1912.
5. *Gaceta de Madrid*. Any CCLX, volum IV, 11-XII-1921 i el seu corresponent Reglament: *Gaceta de Madrid*. Any CCLXI, volum III, 28-VII-1922.
6. *Gaceta de Madrid*. Any CCLXIII, volum IV, 15-X-1924 i el seu corresponent Reglament: *Gaceta de Madrid*. Any CCLXIV, volum IV, 5-XI-1925.
7. *Gaceta de Madrid*. Any CCLXIV, volum III, 15-VIII-1925.
8. *Gaceta de Madrid*. Any CCLXVI, volum III, 19-VIII-1927.
9. Molt difosa durant el XVIII, la casa artesana, d'origen medieval, suportava un aprofitament intensiu. Era alhora llar de l'artesà i el seu taller, on treballava, emmagatzemava materials i venia els seus productes. El desenvolupament de l'activitat laboral es localitzava fonamentalment a la planta baixa, on també es disposava de cuina. Els dormitoris es distribuïen al pis superior. Habitualment el taller i botiga era separat de la resta de l'habitatge, amb una divisió que independitzaven l'entrada i l'escala.
10. Arxiu Històric Comarcal de Terrassa (AHCT). Fons municipal. Llicències d'obres. Expedients 1/1859 i 1/1873.
11. Societat dependent del sindicat de patrons (l'Institut Industrial) que, allunyada de plantejaments filantròpics, no va poder evitar l'encariment final de les seves construccions, uns immobles als quals els treballadors més modestos no van poder optar. AHCT. Fons municipal. Llicències d'obres. Expedients 73/1903, 102/1903 i 76/1904. Arxiu Municipal Administratiu de Terrassa (AMAT). Llibre d'actes de l'Ajuntament en ple, 32, 1903-1904, 22-V-1903, 15-VII-1903 i 24-V-1904.
12. AHCT. Fons municipal. Llicències d'obres. Expedient 63/1903. AMAT. Llibre d'actes de l'Ajuntament en ple, 32, 1903-1904, 8-VIII-1903.
13. AHCT. Fons municipal. Llicències d'obres. Expedient 175/1917. Cal assenyalar que aquesta entitat també va emprendre una política de concessió de préstecs a títol individual, amb la finalitat de convertir els obrers en propietaris.
14. AHCT. Fons municipal. Cases barates, C. 261-262, lligalls.
15. AJUNTAMENT DE TERRASSA. *Resumen de los trabajos efectuados por el Laboratorio Químico Microbiológico Municipal y del Partido de Tarrasa, durante el año 1912: Redactado por el director-jefe del mismo D. Arsenio Sala Dinarés*. Terrassa: Imprenta Ventayol, 1913. Val la pena de destacar-ne els seus comentaris sobre els allotjaments obrers (p. 37-38): "En nuestras visitas de inspección sanitaria, hemos podido convencernos de lo que son esas viviendas, en las que no hay más ventilación ni luz que la que reciben por la puerta de entrada; en las que la capacidad de aire que retienen no llega, ni con mucho, a la que la higiene por cubicación fija para un sólo individuo, y en las que no nos ha sido posible tomar gráficamente sus interiores, pues son insuficientes para admitir la distancia focal de la cámara."
16. AMAT. Llibre d'actes de l'Ajuntament en ple, 40, 1917-1919, 17-VII-1918. "Ved el peligro que estáis corriendo, ved los medios de evitarlo y ved lo que de vosotros espera la ciudad. No se os pide dinero; se os pide obra social y patriótica; y si se consigue que todos hagan lo que el Sr. Alcalde, que se ha suscrito por diez pabellones, pronto tendrá Tarrasa todas las viviendas que necesita."
17. VENTALLÓ I VINTRÓ, J. *Viviendas higiénicas para familias obreras: memoria publicada para fomentar la construcción de casas baratas, escrita por acuerdo de la Comisión Especial del Excmo. Ayuntamiento de Tarrasa, por el vocal de la misma Don José Ventalló Vintrot*. Terrassa: Ajuntament de Terrassa, 1918.
18. AHCT. Fons municipal. Foment. Cases barates, C. 261-262, lligalls.
19. AHCT. Fons municipal. Foment. Cases barates, C. 261-262, lligalls. AHCT. Fons municipal, C. 13, secció 4. Assistència social, sèrie 4.4. Junta Local de Reformes Socials. Delegació de Treball.
20. AMAT. Llibre d'actes de l'Ajuntament en ple, 41, 1919-1921, 14-IV-1920. *El Dia*, 19-IV-1920, p. 1.
21. BORRÀS ROCA, M. *La indústria tèxtil llanera (1900-1932)*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1973, p. 78.
22. *El Dia*, 30-V-1921, p. 5.
23. AHCT. Fons municipal. Foment. Cases barates, C. 261-262, lligalls.
24. AHCT. Fons municipal. Foment. Cases barates, C. 261-262, lligalls.
25. AMAT. Llibre d'acords de la Comissió Municipal Permanent, 41, 1925-1926, 11-II-1926.
26. CASAIS I SANTALÓ. "Lo que hemos invertido el Estado en la construcción de casas baratas (1913-1924)". *El Constructor. Revista Mensual de Vulgarización Técnica*. Any III, núm. 20 (juliol de 1925), p. 446-452.
27. AHCT. Fons municipal. Foment. Cases barates, C. 261-262, lligalls.
28. Cal afegir-hi una cinquena iniciativa, la dels habitatges començats a edificar per la SA Materiales Industriales; aquesta empresa en va iniciar la construcció, però posteriorment va procedir a la seva venda.
29. Hi trobem Antoni Miracle, Joan Camprubi i Julio Cuevas. El seu Consell d'Administració estava integrat per Carles de Fortuny i Miralles, com a president; Lluís Argemí de Martí, com a vicepresident; el marquès d'Hazas; el duc de Tovar; Emili Junoy Gelabert; el baró d'Almenar; Joan Pich i Pon; Vicenç Navarrotreverter i Gomis; Julio de las Cuevas y García, i Antoni Miracle i Mercader com a vocals, així com Joan Camprubi i Soler com a secretari general. Arxiu Històric de Sabadell (AHS), 13. Foment (actuacions singulars). Cases barates, G 82-460, 1912-1923, lligalls.
30. BARREIRO PEREIRA, P. *Casas baratas: la vivienda social en Madrid 1900-1939*. Madrid: Colegio Oficial de Arquitectos de Madrid, 1991, p. 96.
31. *El Dia*, 15-I-1919, p. 2. AHCT. Fons municipal. Llicències d'obres, 5/1919.
32. *El Dia*, 30-V-1921, p. 5.
33. DOMINGO HERNÁNDEZ, M. "La limitada respuesta de la sociedad sabadellenca davant la legislació sobre cases barates: la seva comparació amb Terrassa i dues localitats basques, Barakaldo i Portugalete": *Arraona*, 21, Sabadell, 1997, p. 36-42.
34. AHCT. Fons municipal. Foment. Cases barates, C. 261-262, lligalls. *El Dia*, 7-IX-1918, p. 3. President: Josep Ullés; vicepresident: Francesc Salvans; tresorer: Claudi Ramoneda; secretari: Antoni Torrella; vocals: Benet Badrinas, Emili Soler i Josep Rigol.
35. AMAT. Llibre d'actes de l'Ajuntament en ple, 41, 1919-1921, 1-IX-1920. AHCT. Fons municipal. Llicències d'obres. Expedient 267/1920.
36. Números de l'1 al 6. *El Dia*, 30-V-1921, p. 5.
37. Números 7, 8, 9, 10, 11, 12, 30, 31, 32, 33, 34 i 35. AHCT. Fons municipal. Foment. Cases barates, C. 261-262, lligalls.
38. AHCT. Fons municipal. Foment. Cases barates, C. 261-162, lligalls. Se suposa que en l'interval d'aquesta quarta fase es realitzaren les tretze cases restants, de les quals no s'ha aconseguit informació.
39. AMAT. Llibre d'actes de l'Ajuntament en ple, 45, 1932-1933, 20-III-1920.
40. AMAT. Llibre d'actes de l'Ajuntament en ple, 45, 1932-1933, 20-III-1920.
41. Els abonaments, de tres tipus, podien ser assequibles per a persones de posició modesta; s'admetien als subscriptors imposicions d'una pesseta fins a aconseguir la xifra de 25 pessetes (tipus A), 50 pessetes (tipus B) o 100 pessetes (tipus C), moment en el qual podien participar en els sortejos.
42. *El Dia*, 2-II-1922, p. 6.
43. Quatre mesos després, ja hi havia una llista d'espera. Divuit aspirants més volien formar part de la cooperativa, delerosos que algun dels socis predecessors els cedissin els seus drets. *El Dia*, 7-XI-1922. Els seus socis pagaven 25 pessetes d'entrada; 5 pessetes com a quota setmanal i 5 pessetes més com a quota addicional en ser lliurada la casa, en concepte de lloguer, i fins a la seva amortització.
44. AMAT. Llibre d'acords de la Comissió Municipal Permanent, 6, 1928-1929, 6-XII-1928.
45. NOVO, P. "La margen izquierda de la ría del Nervión y la cuestión de la vivienda obrera: ese síntoma de la revolución industrial". Dins CASTELLS, L. i d'altres. *El rumor de lo cotidiano: estudios sobre el País Vasco contemporáneo*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, 1999, p. 77-115.

BIBLIOGRAFIA

AJUNTAMENT DE TERRASSA. *Resumen de los trabajos efectuados por el Laboratorio Químico Microbiológico Municipal y del Partido de Tarrasa, durante el año 1912: Redactado por el director-jefe del mismo D. Arsenio Sala Dinarés*. Terrassa: Impremta Ventayol, 1913.

BENAU BERENGUER, J. M. “Aproximació a la història de la indústria de Terrassa. De la industrialització a l'economia de guerra, 1870-1939”. Dins: MOLIST, N.; MORRAL, E.; GARROFÉ, D. *Terrassa, cent anys a ritme de llançadora*. Terrassa: Via Gràfica, 1993.

BARREIRO PEREIRA, P. *Casas baratas: la vivienda social en Madrid 1900-1939*. Madrid: Colegio Oficial de Arquitectos de Madrid, 1991.

BORRÀS ROCA, M. *La indústria tèxtil llanera de Terrassa (1900-1932)*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 1973. Treball de llicenciatura.

FREIXA SERRA, M. *Terrassa entre el “modernisme” i el “noucentisme”*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1977. Tesi doctoral.

FREIXA, M. “Aproximación a la historia de la arquitectura en Terrassa (1870-1930)”. *Jano Arquitectura*, 61, p. 60-64.

NOVO, P. “La margen izquierda de la ría del Nervión y la cuestión de la vivienda obrera: ese síntoma de la revolución industrial”. Dins: CASTELLS, L. i d'altres. *El rumor de lo cotidiano: estudios sobre el País Vasco contemporáneo*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, 1999, p. 77-115.

PALACIO MORENO, J. I. *La institucionalización de la reforma social en España (1883-1924): la Comisión y el Instituto de Reformas Sociales*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1988.

SIERRA ÁLVAREZ, J. *El obrero soñado: ensayo sobre el paternalismo industrial (Asturias, 1860-1917)*. Madrid: Siglo XXI, 1990.

VENTALLÓ I VINTRÓ, J. *Viviendas higiénicas para familias obreras: memoria publicada para fomentar la construcción de casas baratas, escrita por acuerdo de la Comisión Especial del Excmo. Ayuntamiento de Tarrasa, por el vocal de la misma Don José Ventalló Vintró*. Terrassa: Ajuntament de Terrassa, 1918.

Article traduït del castellà per Lourdes Plans i Campderrós.